

Derleme

ELEŞTİREL TEORİ: GELİŞİMİ, KABULLERİ VE SOSYAL HİZMETTE KULLANIMI

Critical Theory: Development, Assumptions and Application in Social Work

Arzu İÇAĞASIOĞLU ÇOBAN*
Sema BUZ**

*Öğr. Gör. Dr., Başkent Üniversitesi SBF Sosyal Hizmetler Bölümü

**Öğr. Gör. Dr., Hacettepe Üniversitesi İİBF Sosyal Hizmet Bölümü

ÖZET

Bu çalışmanın amacı eleştirel teori hakkında ayrıntılı bilgi vermektir ve bu çerçevede eleştirel teorinin gelişim koşulları, özellikleri, tarihsel arka planı tartışılmaktadır. Eleştirel teori temelde eleştirel düşünme sürecinin önemine odaklanır ve görünür dünyanın arkasındaki bilgiye bakışta farkındalığı önemser. Eleştirel teorinin aydınlanma, pozitivizm, kültür endüstrisi çözümlenmeleri sosyal dünyayı anlamada önemlidir. Ek olarak eleştirel teori sosyal hizmet uygulamasının tüm düzeylerine yeni bir yaklaşım getirmiştir.

Anahtar Sözcükler: *eleştirel teori, aydınlanma, pozitivizm, kültür endüstrisi, sosyal bilim, sosyal hizmet*

ABSTRACT

The aim of this study is to give detailed information about critical theory and in this framework there is a discussion about development circumstances, characteristics and historical background of critical theory. Critical theory mainly emphasizes the importance of critical thinking process and pays attention to an awareness about looking at the knowledge behind the current visible world. Analyses of critical theory about enlightenment, positivism, cultural industry are crucial to understanding social world. In addition to these, critical theory brings a new approach to all of the social work practice levels.

Key Words: *critical theory, enlightenment, positivism, culture industry, social science, social work*

GİRİŞ

Günümüz dünyasında hızlı değişimler olduğu çok açık. Günlük yaşantımızı etkileyen birçok “yeni” (sözcük olarak ya da ifade ettikleri şeylerin oluşumu açısından eski olmalarına rağmen her seferinde yeniden tanımlanıp, üretilip, dönüştürülüyorlar ve bu süreç sonucunda da içleri boşaltılıyor) kavram var; küreselleşme, insan hakları, demokrasi, eşitlik v.b. Artık dünya bu kavramlara göre şekilleniyor-şekillendiriliyor. İşte bu noktadan hareketle “yenidünya düzenini” yorumlamak, anlamak ve düzenin oluşumuna katkı verebilmek için bir sosyal bilimcinin çok dikkatli ve uyanık olması gerekiyor.

Bu çalışmada, “olanın ötesini görmeyi” amaçlayan ve “aydınlatıcı ve özgürleştirici bir tür bilgi veren” eleştirel teori incelenmektedir. Öncelikle teorinin ortaya çıktığı tarihsel dönem, gelişimi ve hangi konular üzerine odaklandığı

üzerinde durulacak; daha sonra Eleştirel Teori başlığı altında tartışılan önemli konular (pozitivizm, aydınlanma, kültür endüstrisi gibi) irdelenecektir. Son olarak ise eleştirel teorinin sosyal bilim ve bir sosyal bilimci için taşıdığı anlam, onlara sunduğu bakış açısı değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. ELEŞTİRİ AMA NE İÇİN?

Eleştirinin sözlük anlamı, "1. Bir insanı, bir eseri, bir konuyu, doğru ve yanlış yanlarını bulup göstermek maksadıyla inceleme işi, tenkit. 2. Özellikle bilginin temellerini ve doğruluk durumunu inceleme, sınama, yargılama"dır (<http://www.tdk.gov.tr>). Terim, herhangi bir şeyi iyi ya da kötü yanlarıyla değerlendirme anlamını kapsadığı halde bir şeyin sadece kötü yanını gösterme anlamında da kullanılmıştır (Hañçerliođlu, 1982: 81). Görüldüğü gibi eleştiri kelimesi incelemeyi, sınamayı, yargılamayı içermektedir. Eleştirel teorisyenler de ilgilendikleri konuları inceleme, sınama, tenkit yoluna gitmişlerdir.

Genellikle eleştiri kavramı olumsuz bir içerik taşımaktadır. Ancak eleştirel teorisyenlerin yaptıkları çalışmalarda eleştirinin amacı sadece olumsuzlukları değil, tüm toplumsal pratiklerin çıkış noktalarını göstermeye çalışmaktır. Başka bir deyişle Teorisyenler, asimetric iktidar ilişkilerini gizlemeye ve meşrulaştırmaya çalışan ve gerçekliğin sistematik bir biçimde tahrif edilmiş yorumları olan ideolojinin eleştirisiyle uğraşmışlardır. Onlar, toplumsal çıkarların, çatışma ve çelişkilerin düşüncede nasıl ifade edildiği ve bunların tahakküm sistemlerinde nasıl yeniden üretildiği üzerinde durmuşlardır. Bu sistemlerin incelenmesinin, tahakkümün kökleri

konusunda uyanışı çoğaltmada, ideolojileri geriletme, bilinç yaratma ve eylem değişikliklerini zorlamada yardımcı olacağını umuyorlardı. Amaçları bütün kapalı düşünce sistemlerinin kilidini kırmak ve eleştirel projenin gelişiminin önüne set çeken gelenekleri yıkmaktı (<http://www.felsefeekibi.com>).

Eleştirel teorisyenlerin temel amaçları iki biçimde ifade edilebilir. Birincisi, özgürleşmeyi ve aydınlanmayı, bireylerin gizli zorlamaların farkına varmasını sağlamayı ve böylece onları bu zorlamalardan kurtarıp, doğru çıkarlarının nerede olduğunu belirlemelerini sağlayacak bir yere getirmek; ikincisi, bireyleri, en azından kısmen kendi kendilerine dayatmış oldukları bir zorlamadan, bilinçli insan eyleminin kendi kendini engellemesinden kurtarmaktır (Geuss, 2002: 11).

Batılı Marksizm'de "okul" kavramı – eleştirel teori- 1960 ve 1970'lerin başındaki öğrenci ve entellektüellerin imajıyla ilgili olarak akla gelir. Eleştirel teori tam da yeni solun kendini anlama ve biçimlendirmesinde temel bir element haline gelmiştir. Ortodoks Marksizm ve sosyal bilime konvansiyonel yaklaşımları, yazarlara her iki perspektiften de bir meydan okuma olanağı sağlamıştır. Eleştirel teori, bir birlik (unity) olarak tanımlanamaz ve tüm tarafları için aynı şey demek değildir. Bu düşünce geleneği en az iki branşın oluşumuyla açıklanır -ilki 1923'te Frankfurt'ta kurulan Sosyal Araştırma Enstitüsü etrafındaki çalışmalar ve diğeri Habermas'ın yakın dönem çalışmalarıdır (Held, 1980: 13).

Frankfurt Okulu, eleştirel teorinin gelişiminde bir kilometre taşı olduğu için ayrıntılı olarak incelenecektir.

2. ELEŞTİREL TEORİ, FRANKFURT OKULUNUN KURULMASI

Frankfurt Okulu, düşün tarihinde "okul"un iki ayrı anlamını (eğitim/öğretimin gerçekleştirildiği yer ve belli bir iç bütünlüğü olan gelenek olarak) içeren ender okullardan biridir. Frankfurt Okulu terimi, Frankfurt Üniversitesi'ndeki Sosyal Araştırmalar Enstitüsü ile bağlantılı olarak doğmuştur (Strik, 1999:14). Bu bağlamda "Eleştirel Teori" de Frankfurt Okulu teorisyenlerinin görüşlerinin genel adıdır.

Ancak Eleştirel Teori ile Frankfurt Okulu'nun aynı anlamda, biri kullanıldığında diğersinin anlamını da içerdiğini düşünerek, kullanılmasının yanlış bir yönlendirme olduğu konusunda görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilki, Enstitü üyelerinin çalışmalarının her zaman birbirine sıkıca bağlı ya da tamamlayıcı bir projeler dizisinden oluşmadığı için, bu kullanımın yanıltıcı olduğunu ifade etmektedir (<http://www.felsefeeki-bi.com>). Bir diğer görüş ise Enstitü üyelerinin önemli çalışmalarının çoğunun Amerika Birleşik Devletleri'nde yapıldığını, bu nedenle de iki terimin birbiri yerine kullanılamayacağını söylemektedir (Kelenler, 1989:1 Akt: Kızılcelik, 2000:3). Yine de iki terimi birbiri yerine kullanma davranışı sürmektedir. Buradan hareketle, Frankfurt Okulu hem bir grup entelektüeli hem de özgür bir toplum teorisini, eş deyişle eleştirel teoriyi ifade etmekte kullanılmaktadır.

Frankfurt Okulu'nun ortaya çıkışında o dönemdeki gelişmeler önemli rol oynamıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, Batı Avrupa'daki sol işçi sınıfı hareketlerinin, Avrupa'daki sol hareketlerin

Moskova'nın denetimi altına giren hareketler şeklinde gelişmesi, Rus Devriminin Stalinizme dönüşmesi ve nihayet faşizm ve nazizmin yükselişi de oldukça etkili olmuştur (<http://www.felsefeeki-bi.com>)

Okul'un tarihsel gelişiminin farklı bakış açılarıyla sınıflandırıldığı görülmektedir. Bu sınıflandırmada yukarıda ifade edilen sosyal ve ekonomik gelişmelerin de etkisi olmuştur. Kimi sınıflandırmalar bu gelişmeleri temel alırken kimi sınıflandırmalar da Okul'un üyeleri tarafından yapılan çalışmaların içeriğine dayanarak yapılmıştır (Held, 1980; Marrow ve Brown, 1994; Leonardo, 2004) Ancak genellikle Eleştirel Teori'nin gelişimi, 1923–1929 arasındaki İlk Dönem ve 1930'dan günümüze Frankfurt Okulu'nun Gerçek Kimliğine Kavuşması Dönemi olmak üzere iki temel dönemde incelenebilir.

Frankfurt Okulu, Sosyal Araştırmalar Enstitüsü adı altında Weil, Horkheimer ve Pollock'un çaba ve emekleriyle 1923 yılında, Frankfurt Üniversitesi bünyesinde resmen kurulmuş bir araştırma okuludur. Genel hatlarıyla bu dönemde Eleştirel Teorisyenler teorik analizlerle belirli tarihsel çalışmaları birleştirmeye uğraşmış, daha çok kapitalist ve sosyalist ekonomiler, işçi hareketinin tarihi ve tarihsel materyalizm üzerine odaklanmışlardır. Bu dönemde öne çıkan konular ana hatlarıyla; tarihsel materyalizm ve Marksizm'in felsefi temelleri, teorik ekonomi politik, planlı ekonominin sorunları, Proletaryanın durumu/konumu, sosyoloji, toplumsal öğretilerin ve partilerin tarihi olarak belirtilebilir. Bu süreç içinde Eleştirel Teori'nin gerçek kimliğini bulmadığı yıllar olduğu ifade edilmektedir.

Okulun gerçek kimliğine kavuştuğu dönem 1930 ile 1933 yılları arasındadır. Eleştirel Teori metodolojik programını, teorik yönelimini, inceleme/analiz birimini, ilgi odağını, gelişimini ve düşün tarihinde önemli bir okul/teori olarak konuşlanmasını temelde Horkheimer'a borçludur. Horkheimer ile birlikte Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde eleştirel teoriyi geliştirecek, adları Frankfurt Okulu ile anılacak yeni bir kadro (Theodor Adorno, Herbert Marcuse gibi) oluşmuştur. Oluşan "yeni kadro" sayesinde Okul bir "entelektüel kimlik" edinebilmiştir. Çünkü bu teorisyenler hem niceliksel hem de niteliksel yönden önceki döneme göre çok farklı disiplinlerden gelmişlerdir. Önceki dönemde ekonomist ve siyasal bilimci ağırlıklı üye teorisyen profili, Horkheimer döneminde ekonomiden sanata, felsefeden sosyolojiye, siyaset biliminden psikanalize uzanan geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Bu çeşitlilik eleştirel teori'nin multi-disipliner bir sosyal teori olmasına kaynaklık etmiştir. Bu dönemde başat olan paradigma; felsefe, sanat, bilim ve sosyal-teori arasındaki ayrılaşmanın tersine, aşırı uzmanlaşmış spesifik disiplinler, felsefe ve sosyal teori arasında yeni bir sentezi/ilişkiyi gerekli görmektedir. Horkheimer, sosyal ve insani bilimlerde işbölümünün çok ilerlediğinden ve onların sonuçlarının çok "parçalanmış" olduğundan dolayı farklı disiplinlerin yeniden bütünleştirilmesi zorunluluğuna işaret etmektedir.

Bu dönemde Okul, araştırma programı, kültür ve serbest zamanları inceleyen, bireyi anlamaya yönelik eğilimler taşıyan, disiplinlerarası bağ kurmaya çalışan bir kimliğe bürünmüştür. Bu çerçevede Eleştirel Teori'nin metodolojik vurgularını şu şekilde sıralamak mümkündür;

- Yapılan araştırmalarda sosyal bilimlerde yer alan teoriler ve metodlar disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmıştır,
- Bağımsız araştırma grupları yaptıkları çalışmaları açık bir biçimde Marksist bir çerçeveye oturtmuşlardır,
- Bütün sosyal süreçlerde ekonominin yapıcı rol oynadığını ileri sürmüşlerdir,
- Felsefe ve sosyal teori arasında kurulmuş sınırları ortadan kaldırmakta ve ayrıca teori ile siyasa arasındaki ayrılıkları da yok etmeye girişmektedir. Bu doğrultuda Eleştirel Teori, kendisini hem yeni sosyal koşulları eleştirmeye, kavramsallaştırmaya sürekli girişen çağdaş dönemin bir "sosyal teorisi" ve hem de sosyotarihsel dönüşüm ve gelişme ile yakın ilgili tarihsel teori konumundadır (Kızılcelik, 2000: 43-44; Marrow ve Brown, 1994: 15).

Bu dönemden sonra (1933 yılından sonra) teorisyenlerin çalışmalarını etkileyen çok önemli tarihsel olaylar baş göstermiştir. 1930'ların ilk yılları Almanya'da faşizmin yükselişine denk gelmektedir. Frankfurt Okulu'nun üyelerinin neredeyse tamamının "Yahudi" ve aynı zamanda "Marksist" yönelimli olması kendileri için olumsuzluk taşımaktaydı. Nazilerin baskısı yüzünden Frankfurt'tan ayrılmak zorunda kalan eleştirel teorisyenler ilk önce Cenevre'ye gitmişlerdir. Oradan İngiltere, Fransa gibi ülkelerde küçük şubeler açmışlardır. Bir kısım teorisyen ise Amerika'ya göç ederek çalışmalarını Columbia Üniversitesi'nde sürdürmeye başlamıştır.

Amerika'daki sürgün yılları sırasında (geç 1930'lar-erken 1940'lar) eleştirel teorisyenlerin sosyal teori ve felsefe-deki çalışmaları ve enstitü tarafından yapılan deneysel araştırmalar arasındaki ayrılıklar belirginleşmiştir. Bu durumun arka planında aslında Frankfurt Okulu'nun metodolojik geleneği ile Amerikan sosyal bilimler metodolojisi anlayışı arasındaki zıtlıkların ve farklılıkların etkisi vardır. Eleştirel teorisyenler bu dönemde Amerikan deneysel araştırma tekniklerini de öğrenmişlerdir. Çoğu, Anglo-Amerikan felsefesinde "derinlik" ve "anlayış" yetersizliğini sık sık vurgulamalarına, deneysel araştırmaların yararları hakkında olumsuz tavırlarına ve bu tekniklere ilişkin ciddi tereddütler taşımalarına karşın onları kabul edebilmişlerdir (Marrow ve Brown, 1994; Calhoun,1995; Kızılçelik, 2000).

II. Dünya Savaşı sonrası yıllar (1953-1970) genel hatlarıyla değerlendirildiğinde şunlar söylenebilir;

- Bu dönemde, eleştirel teorisyenlerin çalışma alanlarını belirleyen etmenler öğrenci hareketleri olmuştur. Bu kapsamda kitle kültürü, modern toplum, teknoloji, teknik, sanat, estetik, müzik, siyaset gibi konular da öne çıkmıştır,
- Marksist teoriden bir kopuş yaşamaya başlanmış, özellikle de proletaryanın reddimci bir sınıf olma potansiyeli reddedilmiştir. Teorisyenler artık, proletarya devriminin geleceğine ilişkin umutlarını yitirmişlerdir,
- Frankfurt Okulu üyeleri kendi içinde de bir kopuş yaşamıştır. Marcuse radikal öğrenci hareketleri ve Yeni Sol üzerine konusunda ciddi bir hal-yal kırıklığı yaşadığını ifade etmek-

te, bu açıdan Horkheimer, Adorno ve Habermas'dan ayrı düşmektedir (Calhoun 1995: 27-29).

Bu belirlemelerden de anlaşılacağı üzere eleştirel teorisyenler tarihsel olarak içinde buldukları koşullardan doğrudan etkilenmişler, çalışmalarına bu koşullar yön vermiştir.

Adorno (1969) ve Horkheimer (1973)'ın ölümleri, Marcuse'ün ise eleştirel teori-den gitgide uzaklaşması ve sonradan ölümüyle, Frankfurt Okulu tarihinde yeni bir dönem açılmıştır. Frankfurt Okulu'nun bu yeni dönemi ikinci kuşak teorisyenlerin, özellikle de Jürgen Habermas'ın etkin olduğu dönemdir. Okul'un bu dönemdeki eksen ve yönelimini belirleyen kişi Habermas'dır. Held (1980:15)'in belirlemelerine göre, Habermas'ın felsefe ve sosyolojideki çalışmaları, eleştirel teori açısından oldukça önemlidir. Frankfurt Okulu'nun ikinci kuşak teorisyenleri arasında Albrecht Wellmer (filozof), Claus Offe (siyasal bilimci, sosyolog), Klaus Eder'in (antropolog) katkıları oldukça fazladır.

Bu dönemde eleştirel teori, toplum bilimleri felsefesi ve ideoloji eleştirisi ile özel ilgisini sürdürürken, ilk kuşak teorisyenlerin özellikle de Adorno, Horkheimer ve Marcuse'ün ana kavram ve düşün yönelimlerinden esaslı bir şekilde ayrılmaktadır. Hatta Habermas'ta eleştirel teori daha spesifik konulara indirgenmiştir. Habermas'ın eleştirel teoriyi yeniden inşa etmek ve politik açıdan önemli hale getirmek amacıyla izlediği iki temel yol olmuştur. Bunlardan birincisi, teori ve uygulama arasındaki bağlantı sorunu üzerinde odaklanmıştır. Habermas, sosyal bilim alanındaki geleneksel uygulamalar ve yaklaşımların iyice kavranması gerektiğine özel

bir vurgu yapmıştır. Ona göre ancak bu sayede teori ve uygulama arasındaki bağlantı sorunu ortadan kaldırılabilir. Habermas'ın, eleştirel teoriyi yeniden inşa etmede izlediği ikincisi yol ise, eleştirel teorinin çıkış noktası olan eleştiriyi (tarihsel köklerini de kullanarak), politik bir söylem haline getirmeye çalışmaktır (Calhoun, 1995: 27-29)

Frankfurt Okulu ve eleştirel teori, ortaya çıktığı tarihten günümüze değin hemen hemen her konuda önemli değişimler, gelişmeler geçirmiştir. Günümüz dünyasındaki yaşam koşulları oldukça farklılaşmıştır. "Sınırların kalkması", "dünyanın küçülmesi", "iletişimin hızlanması ve yaygınlaşması", "bilim ve teknolojiye hızlı ilerleme", "insanların şehirler, bölgeler ve ülkeler arasındaki dolaşımının artmış olması", "insana verilen değer, insan haklarının korunmasının uluslararası arenada her ülke için vazgeçilmez bir uygulamalar bütünü oluşturması" gibi kavramlar günümüzdeki oluşumları anlatmada ilk gelenler olarak ifade edilebilir. Bu kavramlar son dönemlerde tek bir kavramın içeriğinde toplanmaktadır ki bu da küreselleşme kavramıdır. Küreselleşmenin içeriği, kapsamı, nedenleri gibi konular başka bir çalışmanın konusu olacak kadar geniş kapsamlıdır ancak kısaca değinmekte yarar vardır, küreselleşmenin, toplumlara ve bireylere etkisi pek çok açıdan olumsuz olarak değerlendirilmektedir. Başkaya (2000:18), sermayeyi (diğer bir deyişle gücü) elinde tutan merkez ülkelerin küreselleşmeyi bir "kurtuluş" olarak sunduğunu, ancak küreselleşmenin insanlığın pek çoğu için, açıklıktan ölme, işsiz kalma, her an işini kaybetme korkusuyla yaşama, kazandığıyla geçinememe, bir barınağa sahip olamama, sağlığı için uygun içme

ve kullanma suyundan mahrum olma, eğitim ve sağlık hizmetlerinin uzağına savrulma anlamına geldiğini ifade etmektedir. Pek çok yazar küreselleşme sürecinin sosyal devletin küçültülmesi hatta ortadan kaldırılmasını amaçladığını ifade etmektedir (Şaylan 2003; Özdek 2002 ve Giddens 2001) Bireyin ve risk altında olan özel grupların haklarını koruma, insanca bir yaşam sunmakla kalmayıp yaşamın kalitesini arttırmayı bir "sorumluluk" olarak gören sosyal devletin küçül-tül-mesi, en temelde bireyler ve toplumlar için sosyal adaletin ve sosyal hakların ortadan kalkması anlamına gelmektedir.

Küreselleşmenin etkileri yalnızca ekonomik, politik alanda değil bireylerin, aileleri ve toplumların gündelik hayatlarında ve psikolojik durumları üzerinde de hissedilmektedir. Yakın ilişkiler (eşler, anne baba ve çocuklar, arkadaşlar arasındaki ilişkiler) ve duygusal iletişim daha hızlı ve geçici bir hale gelmektedir. Bireyler gündelik yaşamlarında daha çok sorunla karşılaşmakta bu sorunlara farklı nedenlerden dolayı daha zor çözüm üretebilmektedir (Giddens, 2000:69-70).

Sosyal devletin yapısındaki bu dönüşümden en çok etkilenecek alanlar hiç kuşkusuz eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, sosyal hizmetler gibi insani hizmet alanlarıdır. Bu insani hizmet alanları sosyal devletin temel amacını gerçekleştirmede kullandığı araçlardır. Böyle bir bağlam içinde amacı, bireylerin ve toplumların daha iyi bir yaşam sürmesine hizmet etmek olan sosyal bilimlerin ve sosyal bilimcilerin daha uyanık olması, gücü elinde tutan kesimlerin kurmaya çalıştığı tahakküm konusunda daha bilinçli olması neredeyse kaçınılmazdır.

Özetle, “olanın ötesini görme” ihtiyacı varlığını hala sürdürmektedir ve bu ihtiyacın önemi baş döndürücü gelişmeler karşısında giderek artmaktadır. Eleştirel teori sosyal bilimcilere ve sosyal bilim alanındaki uygulayıcılara var olanın ötesini görmek konusunda bazı önemli ipuçları sağlamaktadır. Sosyal hizmetin de bir meslek ve sosyal disiplin olarak bu değişimleri doğru bir biçimde okuması ve uygulamalarında eleştirel bakış açısını gerektirmektedir.

Frankfurt okulu teorisyenleri, teorinin, Marks'ın, şimdiye kadar “*filozofların yalnızca dünyayı çeşitli biçimlerde yorumladıklarını; oysa artık amacın onu değiştirmek olduğunu*” dile getiren ünlü sözünde çok iyi özetlenen, teorinin politığe angaje rolüne, zaman zaman umutsuzca da olsa, inanmaya devam ettiler. Toplum teorisyenleri, sadece tasvir etme ya da açıklamadan daha fazlasını yapmalıdırlar. Var olan toplumun hatalarını teşhis etmeli ve bunun da ötesinde, onun baskı altında tutulmasının ve sömürülenin çıkarına dönüştürülmesi için verilecek mücadelede yer almalıdırlar (West, 1998: 87).

3. ELEŞTİREL TEORİNİN ÖZELLİKLERİ

Eleştirel teorinin “eleştirel” olmasını sağlayan özellikleri şu şekilde belirtilebilir;

Pozitivizme karşıdır. Bilgi durağan dünyanın basit bir “dışarı” yansıması değil, dünya hakkında çalışan ve değerden bağımsız kesin varsayımları olan bilim adamları ve teorisyenlerin aktif olarak kurguladıkları bir şeydir. Üstelik eleştirel sosyal bilim, toplumun doğal yasalarını bilimin tanımlayacağı yönündeki pozitivist nosyona karşı çıkararak, aksine

toplumun tarihsel olarak karakterize edileceğine inanır.

Eleştirel sosyal bilim, geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki bağlantıları değerlendirirken daha iyi bir gelecek olasılığının geçmiş ve şimdiyle iç içe olduğunu kabul eder. Bu mantık, ilerleme olasılığını onaylar. Geleceğin toplumu, politik ve sosyal eylemin birlikte olmasıyla gerçekleştirilebilir. Eleştirel sosyal bilimin rolü, mevcut baskı hakkında bilinç yükseltme ve nitelik olarak farklı bir gelecek toplumu olasılığını göstermektir. Böylece eleştirel sosyal bilim, sosyal değişimi getirmeye katılması yönünde politiktir.

Eleştirel sosyal bilim, baskının yapısal olduğunu tartışır. İnsanların günlük yaşamlarının politikalar, ekonomi, kültür, söylemler, toplumsal cinsiyet ve ırk gibi daha büyük sosyal kurumlar tarafından etkilendiğine inanır. Eleştirel sosyal bilim, insanları gördükleri baskının ulusal ve küresel köklerini anlamada yardım eden yapılar olduğu konusunda aydınlatır.

Eleştirel sosyal bilim bu baskı yapısının insanların yanlış bilinçlilikleri sayesinde ideoloji (Marks), şeyleştirme (George Lukacs), hegemonya (Antonio Gramsci), bir-yönlü düşünme (Marcuse) ve varlığın metafiziği (Derrida) sayesinde ilerlediğini düşünür. Bugünün yanlış bilinçliliği mantıklı davranışın bu saptanmış örüntülere uygun olmasını insanlara toplumun zorlayan yasalarla yönetilmesini öneren ve ekonomi, sosyoloji gibi pozitivist sosyal bilimler tarafından korunur. Bu yanlış bilinçlilik kişisel ve kolektif olarak toplumu dönüştürecek kurumların gücünü de etkiler.

Eleştirel sosyal bilim, değişimin evde, insanların günlük yaşamlarında –cin-

sellik, aile rolleri, işyeri- başladığını tartışır. Bu mantıkla eleştirel sosyal bilim, determinizmden sakınır.

Marks'ın izlenmesi durumunda eleştirel sosyal bilim, yapı ve kurum arasındaki köprüyü diyalektik olarak kavramsallaştırır. Günlük deneyimdeki yapısal koşullara rağmen, yapının bilgisi, insanlara sosyal koşulları değiştirmede yardım eder.

Günlük yaşam ve büyük ölçekli sosyal yapılarla bağlantı içinde eleştirel sosyal bilim, kişilerin kendi özgürlüklerinden sorumlu olduğu ve diğerlerine gelecekteki özgürlük adına baskı yapmamalarını söyler. Eleştirel sosyal bilimin pozitivizmi eleştirmesi, onun temel özelliğidir (Agger, 1998:4-5).

Eleştirel teorinin insanları kendileri üzerine dönüşlü olarak düşünmeye sevk etmesi ve böylece aydınlanma ve özgürleşme getirmesi gerekir. Kendi üzerine dönüşlü düşünme, a) sözdenesnellik ile 'nesnel yanılşamayı yok eder, b) öznenin kendi kökeninin farkına varmasını sağlar, c) bilinç ve davranışın belirleyicilerinin farkına vardırır. Eleştirel teorinin bu tür kendi üzerine dönüşlü olarak düşünmeyi teşvik ederek, bireylerin maruz kaldıkları zorlamayı kendi kendilerine dayattıklarını anlamasını sağlaması, böylece zorlamanın 'gücü' ve 'nesnellliğini' ortadan kaldırması ve bireyleri daha büyük bir özgürlük durumu ve doğru çıkarlarının daha fazla bilgisine sahip oldukları bir duruma getirir (Geuss, 2002: 90).

Genel bir düzeyde denebilir ki eleştirel teorinin kurucuları, felsefe ve topluma yaklaşımlarında tarihi temele koymuşlardır. Marks'ı izleyerek özellikle ilk çalışmalarında rasyonel kurumları olan bir topluma doğru gidişi düşlemişlerdir. Ancak radikal değişimin önündeki

engeli görmüşler ve bunları analiz etmişlerdir. Eleştirel teorisyenlerin her biri, tüm bilginin tarihsel olarak koşullanmasına rağmen, gerçek iddialarının rasyonel olarak mevcut sosyal ilgilerden bağımsız olduğunu söylerler. Eleştirelinin bağımsız olarak bir önemini olduğunu söylerler. Frankfurt Okulu ve Habermas'ın çalışmalarında kritik etme nosyonunun gelişimi ve yayılımı, neden ve bilginin koşulları ve kapitalizmin tarihsel formlarına odaklanırlar. Tüm sosyal pratikleri tartışırken eleştirel bir perspektif geliştirmek gerektiğini görmüşlerdir. Eleştirel teorisyenlerin çalışmalarında, önemli geçmiş ve çağdaş filozoflar, sosyal düşünür ve sosyal bilimcilerle diyaloglar söz konusudur. Sorunlarını formüle etme konusundaki farklılıklarına rağmen eleştirel teorisyenler, çağdaş sosyal ve politik sorunların sınanmasında, ideolojinin eleştirisi ve otoriter ve bürokratik olmayan politikaların gelişiminin gerekliliğine inanmışlardır (Held, 1980: 15).

Eleştirel teori asıl olarak hakikate ulaşmakla, evrensellik ve kurtuluşla ilgiliydi. Frankfurt Okulu, sosyolojiyi pozitivizmle, bilinemezlikle ve görecelikle özdeşleştirdiği için, bilgi sosyolojisi nosyonu karşısında tamamen kuşkuluydu. Bu anlamda bir sosyoloji olmayan Marksizm, o haliyle insani eylem, anlam ve kurtuluşla ilgiliydi. Okulun epistemolojisinin temelinde, Hegelci totalite kavramı ile onun toplumun ve tarihin yasaları biçimindeki ifadesi bulunuyordu. Eleştirel teori, farklı düşünce formlarını belirli toplumsal gruplarla ilişkilendirmiyor, tam tersine, "bu fenomenlerde yansıyan genel toplumsal eğilimleri deşifre etme"nin ve bu şekilde bireyin toplumla uyumsuzluğunun, negatifliği ve çelişkileri bilince çıkarmanın yollarını araştırı-

yordu (Adorno, 1967: Akt.:Swingewood, 1998).

4. ELEŞTİREL TEORİ VE AYDINLANMA / POZİTİVİZM / KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ / KİTLE KÜLTÜRÜ

Aydınlanma, sözlüksel bağlamda da olsa, insanın dinsel inanç ve bağlılığa dair görüşlerinden ve bu görüşlerin biçimlendirdiği otorite ve yaşam tarzlarından kendisini arındırarak, akıl ve bilime göre yaşamayı kavrama, organize etme ve yaşamaya çalışması sürecine denk düşmektedir. Hampson (1991:12)'a göre, Aydınlanma teriminden anlaşılacak olan yaşamın bir çok yönüne nüfuz etmiş düşünce ve davranış biçimleridir. Tarihsel olguların, sanat yapıtlarının, bilimsel buluş ve felsefi spekülasyonların birbirleriyle etkileşimlerinden oluşan ve bu etkileşimin insanın tarihe, sanata, bilime ve felsefeye bakışını değiştirmesiyle biçimlenen bir ilişkiler ağıdır.

Aydınlanmanın öncülerinin önemsedikleri değerler; bireyin özerkliği, akılcılığa, kuşkuculuk, doğalcılık, insancılık, ilerlemecilik, laiklik, hoşgörü, özel mülkiyet, düşünceyi ifade etme özgürlüğü, sanatın yüceliği ve pozitif bilim paradigmasıdır.

Pozitivizm ise, tarihsel süreç içinde oluşmuş insanlık hakkındaki farklı düşün yönelimlerine karşı tavır takınan, özellikle de teolojik ve metafizik açıklamaları yadsıyan, daha çok aydınlanmacı akıl bağlamında gözlem ve deney temelli olarak somut oluşum ve olguları incelemeye önem veren bir bilimsel düşün/araştırma programıdır (Comte, 1974, Akt: Kızılcılık, 2000:101). Pozitivizm aydınlanmanın sonucudur ve onunla bağlantılıdır.

4.1. Eleştirel Teori ve Aydınlanma

Yukarıdaki açıklamalara ek olarak, aydınlanma, 18. yüzyılda var olan totaliterliğe, kastçı feodal toplum düzenine, baskıcı dinsel dünya görüşüne karşıdır. Aydınlanma, akli önemsemeyi, ilerleme düşünü yaymayı, sorgulayıcılığı ve kuşkuculuğu, dinsel ahlakın keyfilüğünün yerine doğa yasalarına ilişkin bilginin ikame edilmesini, laik bir dünya görüşünü öne çıkarmayı isteyen ve insan haklarına dair insancıl sistemlerin çoğalması için çalışan bir harektir.

İnsanın günahkâr ve kötü olduğuna, bu nedenle de cezalandırılması, acı çekmesi gerektiğini düşünen dini öğretinin aksine, insanın doğuştan saf ve temiz olduğuna inanan aydınlanmacılar, insanın değerli olduğunu, bu yüzden onun için iyi olacak şeylerin yapılması gerektiğini söylüyorlardı. Örneğin Fransız tarihçisi Michelet, Rönesans'ı "dünyayı ve insanı keşfetme" diye nitelendirmekteydi. Bu, dünyaya açılma, yeni ülke ve toplulukları keşfetme ile *insana ve ona kişilik veren özelliklere değer verme* demektir. Bu yeni bakış açısıyla birlikte mutluluk, insanın yaşamını yüceltmek ve daha iyi hale getirmek için çalışmak önemli hale gelmiştir. Aydınlanmacılara göre insanın mutluluğu öbür dünyaya yönelik bir çaba değil, bu dünyadaki yaşamıyla ilgiliydi. Çünkü insanın rahat ve mutluluk içerisinde yaşamasını sağlar bir hale getiren yine insanın kendisiydi. İnsanlar var olduklarından itibaren doğaya kendilerini uydurdukları gibi, doğaya egemen olmaya çalışarak yaşam standartlarını sürekli yükseltmişlerdi. Bu insanın daha iyi, daha mutlu, insanca yaşaması demektir (Bilgin ve diğ 1985). Bir başka deyişle Aydınlanma temelde insana yani özneye değer veriyor ve insanın daha

iyi koşullarda yaşayabilme güdüsüne sahip olduğunu düşünüyorlardı.

Horkeimer ve Adorno'nun temel yapıtları olan *Aydınlanmanın Diyalektiği* (Horkheimer ve Adorno, 1996) eleştirel teorisyenlerin bu konudaki görüşlerini içeren çok önemli bir eserdir. Bu eserde Horkheimer ve Adorno, aydınlanmanın birbiriyle bağlantılı dört temel sorunu üzerine yoğunlaşmışlardır. İlk önce aydınlanmanın gelişim sürecinde dilin başat güçlerin aracı oluşu ve tek boyutlu duruma dönüşmesi üzerinde durmuşlardır. İkinci olarak, bütün doğal şeylerin körü körüne nesnel olanla doğal olanın başatlığında otokratik özneye bağımlı hale gelişini incelemişlerdir. Bu bağlamda aydınlanmanın mantıksal olarak baskıya, aşırı düzene, kısacası toplumun total olarak yönetilmesine (faşizme) neden olabileceğini vurgulamaktadırlar. Üçüncü olarak, kültür endüstrisi kısmı gelmektedir. (Bu konu hakkındaki görüşleri ilerdeki bölümlerde daha ayrıntılı incelenecektir) Aydınlanmanın asıl ifadesini sinema ve radyoda bulan ideolojik gerileyişini açıklamakta ve aydınlanmayı, kitlelerin aldatılması olarak görmektedirler. Dördüncü ve son bölümde ise daha çok, aydınlatılmış uygarlığın barbarlığa geri dönüşünün öyküsünü anlatmaktadırlar (Kızılcılık, 2000: 79-80).

Eleştirel teorinin aydınlanma eleştirisinde öne çıkan yön aydınlanmanın akıl anlayışıdır. Aydınlanma ile birlikte akıl kendi nesnel içeriğini yok etme eğilimi içine girdi ve gitgide "koyu bir karanlığa" itilmeye başlandı, özellikle de Aydınlanma Çağı ile birlikte gelişen liberalizm aklın güncel biçimi ve akılı mahveden güç olarak ortaya çıktı. Aydınlanma ile birlikte akıl kendisini ve özellikle "özerkliğini" yok etmeye girişmiştir. Akıl adına/

hesabına dine ve metafiziğe saldıran, onları oldukça radikal bir formda eleştiren aydınlanma dönemi düşün adamları, sonuç itibarıyla aklın tahribatına ve onun her şeye uygun olma eğilimi taşımasına kaynaklık etmişlerdir. Teorisyenlere göre, aklın araçsal olarak içerik ve biçime büründürülmesi ya da araçsal akılcılaşıma aynı zamanda, aydınlanmanın bizatihi kendi öteki çocuğunu yemesine de kaynaklık etmiştir. Bireyin özerkliği, özgünlüğü, birey olarak kendisi silinip gitmiş, buharlaşıp uçmuştur. Horkheimer ve Adorno bu durumu, bireyin kendisini yitirmesi olarak değerlendirir. Aydınlanma, aklın özerkliğini yitirmesine, aklın çürütülmesine ve araçsal biçime bürünmesine katkı sağlamıştır. Aydınlanmanın akılı araçsallığa itmesi ve bunun da bireyin yok oluşuna tekabül etmesi, doğrudan aydınlanmanın totaliter oluşu, birey üzerinde istibdat yaratması ile ilintilidir. Aydınlanmanın nesne ve öznelere kısacası var olana karşı tavrı diktatörün insanlara karşı tutumu gibidir. Aydınlanma bu bağlamda; insanları, davranışlarını yönlendirebildiği kadar tanır. Bilim adamı şeyleri (nesnelere) üretebildiği sürece tanır. Dönüşüm sırasında şeylerin (nesnelere) özü hep aynı şekilde yani egemenliğin dayanağı olarak meydana çıkar (Kızılcılık, 2000: 87-88).

Burada sorulması gereken, tarihte çoğunluğun en "ilerici dönem ve düşün yönelimi" olarak adlandırıldığı Aydınlanma nasıl oluyor da katı bir istibdat yaratıyor, totaliter olabiliyor, özne ve nesnelere karşı diktatörce tavır takılabiliyor ve konformizme yol açabiliyor? Bu sorunun yanıtı aydınlanma akılcılığının iç geriliminde, Swingewood (1975:337, Akt: Kızılcılık, 2000:95)'un deyişi ile "bireyleri mitolojinin ve akıldi-

şının kısıtlamalarından kurtaran bilimin evrensel idealleri ile ampirik bakımdan faydacılığın kültüründe gerçekleşmiş olan bilimin pozitivist, kantitatif ve pragmatik hedefleri arasındaki geriliminde yatmaktadır. Bu gerilimin yansması kapitalist toplumun gelişim dinamiklerinde açıkça görülmektedir. Hesap yapma ve sistem inşa etme ilkelerinin, kültürü akılcılaştırma, bilimi ve akıllı, özerk bireyin çöküşünü temsil eden teknolojik tahakküm araçlarına dönüştürme gibi bir sonucu net bir şekilde belirginleşmektedir. Dolayısıyla, eleştirel teorisyenlerin ileri sürdükleri gibi; "Aydınlanma kendi kendini tahrip etmektedir"

Sonuçta eleştirel teorisyenlere, özellikle de Horkheimer ve Adorno'ya göre, aydınlanma sorunlu bir alandır, oldukça fazla olumsuzluk yüküldür. Eleştirel teorisyenler aydınlanmayla öne çıkan, yıldızı parlayan aklın yıldızının söndüğünü ve araçsal forma indirgendiğini, bunun ise aydınlanmanın kendi öz çocuğunu yemesine yani bireyin özerklik ve özgünlüğünün yitimine, bireyin yok olup gitmesine kaynaklık ettiğini söylemektedirler. Aydınlanma ile birlikte her şey sayı ile anlaşılabilir, her nesne/özne sayısallaşmış/sayısallaştırılmış, sayı mitleşmiştir. Bu anlamıyla aydınlanma karşı olduğu mite/mitolojiye geri dönmüştür ve insanlığı yeni bir barbarlığa sürüklemektedir. Habermas ise eleştirel teorisyenlerin ilk kuşağından farklı olarak, "Aydınlanmanın kusurlarının yalnızca daha fazla aydınlanma ile düzeltilebileceğini savunmaktadır. Dolayısıyla Aydınlanmanın kılıtından ziyade, onu demokratikleştirmeye uğraşmaktadır.

4.2. Eleştirel Teori ve Pozitivizm

Daha önce de belirtildiği gibi pozitivism aydınlanma hareketinin bir doğurgusu-

dur. Nesnel, ortaya koyduğu sonuçlar her yerde aynı olan, deney ve gözleme dayalı olan bilimsel bilgiyi önemsemektedir. Pozitivizmin gözünde bilim kendini akıl, deney ve gözlem vasıtasıyla güvenilir ilişkilerle sınırlandırmalıdır. En genel görünümüyle, deney üzerine temellenen bilimsel bilginin üretim sürecinde "gözlem" ön plana çıkan temel yönlerden birisidir. Pozitivizm, somut olamayanlar eş deyişle gözlem konusu haricindeki öğeler üzerine eğilmez, insanın ilgi ve bilgisini somut olgular üzerinde yoğunlaştırmayı gerekli hale getirir. Pozitivizm çerçevesinde bilim insanı metodolojik yöneliminde öznel olamaz, öznel yargılarından arınması, yani nesnel olması gerekir. Dolayısıyla pozitivist metodoloji yönelimli bilim kavrayışı, değer yargılarını dışlamış olan alandır.

Frankfurt Okulu'ndaki kullanımıyla bir "pozitivist", a. Empirist bir doğa bilimi yorumunun yeterli olduğunu, b. her türlü bilginin özünde, doğa bilimiyle aynı bilişsel yapıya sahip olması gerektiğini savunan kişidir. Nitekim bu teorisyenler, bilimsel yöntemin insanla ilgili konulara uygulanmasına, bunun insanın gizli güçlerini ve özgürlüğünü yadsımakla eşdeğer olduğu gerekçesiyle, karşı çıkarlar. Pozitivist sosyal teori, doğa bilimlerinin yöntemini iktisat ya da toplumun yasalarını keşfetmek amacıyla kullanırken, baskıcı toplumların düzenliliklerini yalnızca tevekkülle kabul edilebilen olgular olarak resmeder (West, 1998: 87).

İnsan bilgisinin bilimle sınırlandırılması, teorisyenlere göre, felsefenin geleneksel pek çok ilgisinin anlamsız metafizik olduğu gerekçesiyle kınanmasını gerektirebilir. Özellikle, eleştirel teorisyenler pozitivismin, sebep kavramının anlaşılabilirliğini inkar ettiğini düşünürler.

Pozitivizmin statükoyu destekleyici bir işlevde bulunduğu kabul edilir, çünkü pozitivizm felsefi, 'eleştirel sebep' kavramı üzerine kurulu bir toplum teorisinin olabileceğini kabul etmez (Keat ve Urry, 1994:272-273, Gulbenkian Komisyonu, 2000).

Okul'un bu konudaki ilk ciddi eleştirisi Horkheimer tarafından yapılmıştır. Bu eleştiri üç boyutta ifade edilebilir. Birincisi; pozitivizm toplumsal hayatın doğru bir biçimde kavramsallaştırılmasını ve anlaşılmasını sağlamayan, yetersiz ve yanlış yönlendirici bir yaklaşımdır. İkincisi, pozitivizm yalnızca "var olana" katılmakla var olan siyasi düzeni kutsallaştırır, radikal herhangi bir değişikliği engeller ve son olarak da içsel bir egemenlik biçimini destekler ve üretir (Bottomore, 1989: 29). Ancak buradan anlaşılması gereken Horkheimer'in tamamıyla bilimsel bilgiye karşı olduğu değildir. O, bilimsel yöntem olarak pozitivizme karşıdır. Bu şekliyle bilimin çok Anglo-Sakson olduğunu düşünmektedir (Strik, 1999: 63).

Horkheimer tarafından ortaya konulan ve genel çerçevesi oluşturulan pozitivizmin eleştirileri daha sonra okulun en önemli düşünürlerinden Habermas tarafından geliştirilmiştir. Habermas'a göre pozitivizm toplumsal bilimlerde toplumlara yön verme bilincinin oluşturulması gereksinimiyle ortaya çıkmış, işlevini yerine getirmiş ve artık bugün bir fonksiyonu kalmamıştır. Marcuse'un da pozitivizm konusundaki eleştirileri oldukça dikkat çekicidir. O'na göre "fiziksel yasaların değişmezliğine ilişkin genel inanç" Comte tarafından pozitivizmin "gerçek tını" olarak adlandırılmış ve dolayısıyla toplumun yasaları bu anlayış bağlamında ele alınmıştır. Eş deyişle doğa yasaları ile kurulan analogik bağla oluşturulan

toplumda değişmez yasaların bulunduğu ilkesi toplumdaki insanlar için esas referans olmaktadır. Bu bakımdan toplumda değişmez yasaların bulunduğu ilkesini benimsemek insanların katı, var olan düzene uymalarını, uyumlu oluşlarını, dolayısıyla da onların "teslim oluşlarını" kolaylaştırmaya olumlu işlevde bulunmaktadır. Bu teslim oluş ise açıkça egemen sınıfların çıkarına hizmet etmektedir (Kızılçelik, 2000: 126) .

Pozitivizm evrenselliği savunmaktadır ve amacı nesnel gerçekliğin anlaşılması, bir diğer deyişle evrensel nesnel gerçekliğin ortaya çıkarılmasıdır. Oysa temel çıkış noktası "insan" olan sosyal bilimler açısından "gerçeklik" sadece nesnel boyutu ile kavranamaz. Bu açıdan bakıldığında, sosyal bilimlerin bugüne kadarki tarihsel gelişimi içinde evrensel olma iddiası sağlanamamıştır (Gulbenkian Komisyonu, 2000; Myring, 2000). Bu görüşün bir yansıması olarak son dönemde sosyal bilimler alanında yapılan araştırmalarda nesnelere matematiksel kavramsallaştırmalarının yanı sıra, öznel algılamaların da önemli olduğu görüşü öne çıkmıştır. Bir anlamda araştırmaya konu olan birimler öznel açıdan da ele alınmakta ve olaylar, durumlar karşısındaki algılamalarının en az o durumu yaşayan kişi sayısı kadar önemli olduğu vurgulanmaktadır. Kuhn (2000: 175-177) bilim adamlarının dahi, önceden bildikleri araçlarla baktıkları yere başka bir gözle batıklarını zaman yeni ve farklı şeyler bulduğunu, bilim topluluğunun sanki yeni bir gezegene gitmiş gibi olduklarını ifade etmektedir.

Eleştirel sosyal bilimciler, somut koşulların subjektif olgulardan bağımsız olarak var olduğunu düşünmektedirler. Eleştirel yaklaşım eylemci bir yönelime sahiptir. Sosyal araştırma, bir değer

konumu için gereken bir ahlaki-politik eylemdir. Eleştirel sosyal bilim, pozitivist değeri, mitten özgür olarak reddeder. Yorumcu yaklaşıma da göreliliği nedeniyle karşı çıkar. Objektif olmak, diğerinin olmayışı anlamına gelmez. Objektivite, çarpıtılmamış, gerçekliğin doğru resmi olarak görülür. Bilimin, politikadan kendini koruması gerektiği fikrine meydan okur. Bazı politikacıların, bilimin objektifliğini arttırdığını tartışır (Neuman, 1999).

4.3. Eleştirel Teori ve Kültür Endüstrisi/Kitle Kültürü

Frankfurt Okulu üyelerinin kendilerine ilgi odağı olarak seçtikleri konular arasında kültür endüstrisi/kitle kültürü önemli bir yer tutar. Eleştirel teorisyenlerin 1930'lardan itibaren Horkheimer'in yöneticiliği ile birlikte "kültürel alana", özellikle de kültür endüstrisine ilgi duyuşları rastlantısal değil, o dönemin "tekelci kapitalizm"- "faşizm başatlığı" ile yakından ilişkilidir. Swingewood'un (1975) da dediği gibi; "bu yazarlar 1930'lar boyunca faşizmin hızla yükselişine ve Avrupa Komünizmi ve sosyalizmin çöküşüne tanık olmuşlardır. Ayrıca bu yıllar teorisyenlerin Amerika'da oldukları yıllara rastlamaktadır. Orada, tüketim toplumunun doğuşuna, kitle kültürü ve iletişiminin çoğalmasına, Amerika başkanının politik ikna için radyoyu kullanmasına, her tarafta binlerce Amerikalının sinemaya ve tiyatroya gidişlerine tanık olmuşlardır. Aynı zamanda magazin, çizgi roman, seks dergileri gibi yeni kitlenin ürettiği kültürün ürünlerini ve bu ürünlerin genişleyen popülaritesini gözlemlene olanağı bulmuşlardır. Ek olarak, iş çevrelerinin ve zengin kesimlerin kitle kültürünü nasıl egemenlik altına aldıklarını, medya

ve tüketim toplumunun ortaya çıkması için eğlence endüstrisinin nasıl çaba sarf ettiğini gözlemlemişlerdir (Kızılçelik, 2000: 208).

Horkheimer ve Adorno ve kapitalist uygarlıktaki bu durumun elverişli bir toplumsallaştırıcı toplumsal kurum olarak ailenin giderek yıkılması ve aracı işlevinin barbarca anlamsızlık, benzerlik ve can sıkıntısı üreten kültür endüstrisine devredilmesine neden olduğunu düşünmektedir. "Kültür Endüstrisi" terimi, her ne kadar başarısı şekilsiz, edilgen ve irrasyonel bir işçi sınıfına dayanıyor olsa da tahakkümün yine de yukarıdan geldiğini açıkça ifade etmek üzere tasarlanmıştır. Buna göre kitle iletişim aygıtları baskıcıdır: kapitalizme yönelik eleştiriler boğulur, mutluluk itaatle ve bireyin var olan toplumsal ve siyasal düzene tamamen eklenmesiyle sağlanır (Swingewood, 1975:31).

Eleştirel Teorisyenler, Kültür Endüstrisi konusundaki eleştirilerini sadece faşizme bir saldırı olarak değil, aynı zamanda bir bütün olarak tekelci kapitalizme bir saldırı olarak tasarlamışlardır (Kızılçelik, 2000:209). Onlara göre günümüzde kapitalizm, ağır şartlar altında çalıştırdığı insanları denetim altında tutup, reaksiyon gösterme ve başkaldırma ihtimaline karşı bilgiyi ve popüler kültür öğelerini manipüle etmek suretiyle varlığını devam ettirmektedir. Buna göre kültür endüstrisinin öncelikli amacı bireyin kapitalizmi benimsemesini kolaylaştırmaktır. Yine kültür endüstrisinin olumlayıcı kültürü, günlük yaşamın sorumluluğundan, ağır ve sıkıcı işlerinden çok az bir çaba ile geçici bir kaçış sağlayarak oyalanma ve zihinsel uzaklaşma yaratır. Sistem, ağır şartlar altında yaşamaktan bunalan toplumu bu durumdan kurtarmak için görsel,

işitsel ve yazılı medya organlarını kötüye kullanarak onları yalancı bir rahatlama ve uyumaya durumuna sokar ve insanlar geçici olarak sorunlarından uzaklaşır. Frankfurt Okulu düşünürlerine göre kültür endüstrisinin sunduğu kaçış gerçek bir kaçış değildir. Zira onun sağladığı kaçış ve dinlenme, insanları yalnızca yaşamlarındaki temel baskılardan uzaklaştırmaya ve çalışma azimlerini yeniden yaratmaya hizmet eder (<http://askaptan.4mg.com>).

Marcuse ise kültür endüstrisinin temel karakterlerini şöyle sıralamaktadır:

- Kamusal ve özel ilgiler/çıkarlar arasında hatalı bir harmoni kurar,
- Tüketim yönelimlerini ve özelleştirmeyi güçlendirir,
- Reklam estetiğini genişletir,
- Varolan işçi sınıfı kültürünü zayıflatır, yok etmeye çalışır,
- Araçsal aklın başatlığını artırır,
- Cinselliği manipüle eder (Held, 1980:108).

Horkheimer ve Adorno'ya göre, kültür endüstrisi, öncelikle "büyük kültür acenteleri" tarafından üretilmektedir. Büyük kültür acenteleri, egemen sınıf ve güç odaklarının tekelindedir ve kapitalist üretim tarzını sürdürme noktasında işlevde bulunan büyük sınai fabrikaları gibi hareket etmektedirler. En temel yönü tüketim toplumunda her şeyi "tüketici" olarak kavramadır. Ama burada büyük kültür acenteleri vasıtasıyla kendi sunulmayan kültür endüstrisi, aldatıcıdır; tüketici daima aldatıcı bir konumdadır. Kapitalist üretim onları beden ve ruhlarıyla o şekilde içine alır ki, kendilerine sunulan şeylere hiç direnmeden kapılırlar.

Kültür Endüstrisi, özü itibariyle, bireyleri "art niyetli türsel varlık" haline getirmiştir. Her birey yalnızca ötekinin yerine ikame olan biri olarak yani kullanılabilir/bir "örnek" olarak vardır. Birey olarak kişi yeri mutlak olarak doldurulabilir bir konuma gelmiştir, tam anlamıyla o bir hiçtir ve bunu, benzerlik süresini elinden kaçırdığı zaman hisseder. Aslında kültür endüstrisinin hegomanik durumunda bireyler, "...birey malzeme haline gelmişlerdir..ne olursa olsun... her zaman nesne olarak kalırlar." Dolayısıyla kültür endüstrisinin aldığı düzenek insanların şeyleştirilmesi üzerine inşa edilmiştir. Çünkü bu düzenek tamamıyla totaliterdir. Horkheimer ve Adorno burada Tocqueville'in Amerika'da Demokrasi adlı yapıtında yüzyıl önce yaptığı analizin doğru çıktığını vurgulamaktadırlar: "despotluk bedeni serbest bırakmakta ve doğrudan doğruya ruhu hedef almaktadır. Egemen artık, benim gibi düşünmelisin ya da ölmelisin demiyor. Tersine şöyle diyor: Benim gibi düşünmemekte serbestsin, yaşamın, malın, mülkün sana aittir ama bu günden itibaren sen aramızda ısa yabancısın." (Tocqueville, 1864:151, Akt:Horkheimer ve Adorno, 1996: 22).

Horkheimer ve Adorno'nun Kültür Endüstrisi hakkındaki şu belirlemeleri de son derece dikkat çekici ve önemlidir. Onlara göre; "Kültür, sanayi bugünün toplumunu niteleyen durumu safdilcekurnazca şart koşar: yani, toplumun kendi durumunu iyi bulmasını bildiğini. Tek tek herkesin biçimsel özgürlüğü güven altındadır. Kimse düşündüğü şeyden resmen sorumlu değildir. Bunun için herkes kendini daha baştan itibaren toplumsal denetimin en duyarlı aygıtı olan, kiliseler, kulüpler, meslek kuruluşları ve diğer ilişkilerden oluşmuş

bir sistem içinde bulur. Kim telef olmak istemiyorsa bu aygıt tarafından tartıya vurulduğunda hafife gelmemeye dikkat etmelidir. Aksi takdirde yaşamda geriler ve sonuçta yok olmak zorunda kalır. Dolayısıyla açlık çeken, hasta, üşüyen, ve kısacası sorunlu olan bir insan, kültür endüstrisi düzeneğinde toplumdışıdır (outsider). Toplum dışı olmak ise en ağır suçtur (Kızılcılık, 2000: 228).

Sonuç olarak diyebiliriz ki; kültür endüstrisi sistemi, liberal endüstriyel toplumlarda doğmuştur. Bu toplumlara has kitle iletişim araçları burada özellikle başarılı olmuştur ve kültür endüstrisi bu araçlar sayesinde üretilip dağıtılmaktadır. Bu araçlar yardımıyla kitlelere ulaştırılmak istenen şey sorgulamak değil, düşünmekten, her şeyden (iş'ten, aş'tan, eş'ten ve kendin'den) kaçıştır. Böylece eğlence yoluyla sistemin sorgulanması bireyin kendi sosyal konumunu/problemlerini düşünmesi son bulmaktadır. Hatta toplumda en çok sorunları olan ve sistem için "sorunlu" olan işsizler eğlencenin tuzağına düşen en önemli kategoridir.

5. ELEŞTİREL TEORİNİN SOSYAL HİZMET DİSİPLİNİ VE UYGULAMASINDA KULLANIMI

Sosyal bilimlerin bir kolu olan sosyal hizmet disiplini de insana verilen değer, her bireyin kendine özgü olduğu, her insanın gelişmek için belli bir potansiyeli olduğu ve uygun fırsatlar yaratılırsa bunları kendisi için en iyi biçimde kullanılabileceğine inanç gibi çok temel etik ilkeler içerir. Bu anlamıyla eleştirel teorisyenlerin sosyal bilimler için söylediği "Görünen dünyada gerçek yapıları kaplayan yüzeydeki yanılsamaların ötesini görerek, insanları koşulların değişeceğine ve kendi kendilerine daha iyi bir

dünyayı inşa etmelerinde yardımcı olmaya çalışan ihtiyaç duyulan bir eleştirel süreçtir" tanımıyla yakından bağlantılıdır. Çünkü sosyal hizmet disiplininin uygulama yönü de bulunmaktadır.

Eleştirel düşünce eleştirel uygulamayı biçimlendiren eleştirel eyleme yol açar. Eleştirel düşünme ilk olarak kullanılan dilde kendini gösterir. İkinci olarak gündem belirleme için bir keşif olanağı sunar. Yargıların içeriğini düşünme ve ideolojiyi sorgulama olanakları sunması sosyal hizmet uygulamaları açısından önemli noktalar (Adams ve diğ., 2002:4-5).

Burada sosyal hizmet disiplininin müracaatçı sistemlerini ve onların içinde buldukları yapıları değerlendirirken "olanın ötesini görmeye çalışmaları" son derece büyük önem taşımaktadır. Yine eleştirel teorisyenlerin belirttiği gibi kültür endüstrisinin yarattığı toplumda üşümek, aç kalmak, işsiz olmak, yoksul olmak "toplumdışı" olmak anlamına gelmektedir ve toplum dışı olmak en büyük "suçtur". İşte sosyal hizmet disiplini uygulamalarında çoğu kez bu "toplumdışı kalmış, suçlu kesimle" uğraşmaktadır. Burada önemli olan şey kişilerin ya da grupların tekrar toplum içine girebilmelerini sağlamak için çalışırken diğer taraftan da onları toplum dışı bırakan sistemlerin neler olduğunu çok iyi anlaşılması ve dönecekleri toplumun nasıl bir toplum olacağına belirlenmesidir. Örneğin sosyal hizmet yazınında ve uygulamalarında önemli bir yeri olan "kendi kaderini tayin hakkı (self determination)" müracaatçının diğerlerine ya da hizmetlere bağımlılığının azaltılması, müracaatçının kendisini ilgilendiren konularda özgürce seçim yapabilmesi ve karar vermesini içermektedir. Bu, sosyal hizmetin tüm

uygulama alanlarındaki müracaatçılar için geçerli bir ilkedir (Thomas ve Pierson, 1995: 337). Oysa küreselleşme tarafından biçimlenen yeni çevre bireysel özerkliği ve bağımsız seçimler yapabilmeyi gittikçe zorlaştırmaktadır. Sosyal hizmet uzmanları, müracaatçıların bağımsız karar vermeleri konusunda yardımcı olacak kaynakların ve hizmetlerin giderek azaldığı bir ortamda çalışmak durumunda kalmaktadırlar. Bu nedenle, kendilerini çevreleyen gerçekliğin kökleri konusunda bilinçli olmaları son derece hayati gözükmektedir (Furlong 2003).

Örneğin sosyal hizmet disiplini açısından önemli bir konu olan yoksulluk konusunda yapılan ilk çalışmalar bireyin ya da ailenin sahip olduğu/olmadığı mallar, yaptıkları tüketim harcamaları, elde edilen gelir v.b. nesnel, sayısallaştırabilen ölçütler üzerine odaklanmaktaydı. Oysa, son zamanlarda yoksulluğun tanımlanmasında gelir/tüketim yaklaşımının yetersiz kaldığı yaygın bir şekilde dile getirilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede asgari bir yaşam düzeyini sağlamaya yönelik gelir/tüketim seviyesine sahip olmanın yanı sıra yoksulluğun belirlenmesinde kaynaklara erişim, kamusal mal ve hizmetlere ve yarı kamusal mal ve hizmetlere erişim ile otonomi ve izzet ve onur gibi ölçütlerin de hesaba katılması gerektiği dile getirilmektedir. Yoksulluk bir çok durumda, karar alma mekanizmasından dışlanma ve siyasi süreç, iş hayatına ve kültürel faaliyetlere katılımın kısıtlı olması anlamına da gelmektedir (Şen, 2002; İcağasıoğlu Çoban, 2007: 57). Bu tartışmalar insani yoksulluk kavramını tartışmaya açmıştır ve yoksulluğu temel hakların karşılanma ölçütü dışında eşit vatandaşlık

temelinde sosyal adalet çerçevesinde ele almanın önemi ortaya çıkmıştır (Buz, 2006:39). Bu ele alış eleştirel teorinin baskının kökenlerini kavrama ve bilinç arttırma arayışlarına denk düşmektedir. Eleştirel teori aracılığıyla yoksulluk sorunu yaşayan bireylerin yaşadıkları sorunun yapısal nedenlerini anlamaları ve sosyal hizmet gereksinimlerini bu çerçevede kavramaları önemlidir. Sosyal hizmet uzmanları boyutunda ise yoksulluğun nedenleri üzerine yapısal ve makro çözümlenmeleri yapmalarını, sosyal hizmet müdahalelerini de eleştirel çerçevede ve eylemci tarzda gerçekleştirmelerini beraberinde getirecektir.

Sosyal hizmet disiplini, hizmet verdiği müracaatçıların gördükleri baskı konusunda bilinçlenmeleri ve güçlü hale gelmelerinde "güçlendirme yaklaşımı"ni büyük ölçüde kullanmaktadır. Bu yaklaşım kökenlerini eleştirel teoriden almaktadır. Güçlendirmede "sorunlar/problemler" üzerinde odaklanılmaz. Aksine bunlardan "meydan okumaya" doğru bir geçiş söz konusudur. Bir başka deyişle güçlendirme yolu ile bir "farkındalık" yaratma durumu söz konusudur. Bu eleştirel teorinin "var olanın ötesini görerek baskının köklerini bulmak" söylemine oldukça yakındır. Güçlendirme yoluyla bireyler üzerlerinde baskı yaratan koşulları ve bunların kendi yaşamlarındaki yansımalarını kavrayarak, gerekli dönüşümleri sağlayabilecek derecede güçlü hale gelebilir.

Tüm bunlardan hareketle, sosyal hizmet disiplinin gerek kuramsal boyuttaki üretimlerinde, gerekse uygulama yönünü oluşturan hizmet verdiği müracaatçı kitleleriyle olan tüm pratiklerinde eleştirel teorinin çok uygun ve kapsayıcı bir çerçeve sunduğu ve bu çerçeve sayesinde

daha bütüncül ve sistematik çalışmaların yapılabileceği düşünülmektedir.

SONUÇ

Çalışmanın başlangıcında da belirtildiği gibi “yenidünya düzenini” anlamak, yorumlamak ve bu düzenin içerisinde nerede ve nasıl duracağını, düzenin oluşumuna nasıl katkı vereceğini bilmek bir sosyal bilimci için son derece önem taşımaktadır.

Eleştirel teorisyenler sosyal bilimi şöyle tanımlamaktadırlar; Görünen dünyada gerçek yapıları kaplayan yüzeydeki yanılsamaların ötesini görerek, insanları koşulların değişeceğine ve kendi kendilerine daha iyi bir dünyayı inşa etmelerinde yardımcı olmaya çalışan ihtiyaç duyulan eleştirel bir süreçtir.

Eleştirel sosyal bilim, sosyal değişim ve çatışmanın her zaman görünür ve gözlenebilir olmadığını söyler. Sosyal dünya, yanılsama, mit vb. ile doludur. İnsanın bilgisi ve duyu sınırlı olduğundan ilk gözlemler yanlış olabilir. Yüzeydeki görünümün bilinçli bir algılamanın ötesindedir. Bu yanılsamalar toplumdaki bazı grupların gücü elinde tutması ve diğerlerini sömürmesi sonucunu doğurur. Doğa bilimlerinde olduğu gibi (hatta kimi durumlarda bu alanda da geçerli değildir) yerleşik ve değiştirilemez paradigmlar yoluyla elde edilen bilgi sosyal bilimlerde geçerli olmamalıdır. En azından var olan paradigmların çıkış noktaları ve dayandığı temeller iyi analiz edilmelidir. Çünkü temelde bireylerin ve bilim adamlarının algılamaları gerçeğe ulaşmayı etkileyecektir (Kuhn, 2000).

Eleştirel sosyal bilim, insanların yaratıcı, değişken ve uyumlu olduğuna inanır. Buna rağmen insanlar yanlış yönlendi-

rilebilir ve diğerleri tarafından sömürülebilir. İnsanlar, diğerlerinin de aynı şeyleri yaşadığından habersiz, izole olduğundan toplumu değiştirme isteklerini yitirebilirler. İnsanlar sosyal dünyanın değişebileceğini görürler, ancak izolasyon ve baskıcı koşullar günlük süreçte düşlerini gerçekleştirmelerini önler.

Eleştirel sosyal bilimciler, insanlara kaynak verildiğinde kendilerini anlayacakları ve dünyalarını değiştirebileceklerine inanmalarının mümkün olduğuna inanır. Yanılsamaları reddeden, koşulların altında yatan dinamikleri tanımlamamızı, değişimin nasıl başarılacağını ve olası bir geleceğin mümkün olduğunu söyler. Gözlenen gerçekliğin arkasındaki görünmeyen mekanizmalarla ilgilenir; koşulları irdeler ve bir değişim planı öngörür. Bu açıdan gerek bireysel yaşantımız gerekse bilimsel kimliğimiz çerçevesinde eleştirel yaklaşım bize yaşadığımız dünyayı farklı açılardan görmek için yeni bir çerçeve sunmaktadır.

KAYNAKLAR

- Adams, R., Dominelli, L. ve M. Payne. (2002) *Critical Practice in Social Work*, New York, Palgrave Macmillan.
- Agger, B. (1998) *Critical Social Theories*, USA, Westview.
- Başkaya, F. (2000) *Küreselleşmenin Karanlık Bilançosu*, Ankara, Özgür Üniversite Yayınları.
- Bilgin, N., Ergenç, A. ve Timurcanday Ö. (1985) Bireylerce algılanan şekliyle yaşam kalitesi. Seminer felsefe, eğitim, psikoloji, sosyoloji, antropoloji araştırmaları. içinde (157-169). İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- Buz, S. (2006) “Yoksulluk ve Sosyal Adalet” Sosyal Hizmet Sempozyumu 2003 Yoksulluk ve Sosyal Hizmetler, Antalya: 9-11 Ekim

- 2003, Ü. Onat (Yay. Haz.) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Yayınları, Ankara 2. Cilt: 36-41.
- Calhoun, C. (1995) *Critical Social Theory: Culture, History and the Challenge of Difference*, USA, Blackwell.
- Frankfurt Okulu <http://www.felsefeekibi.com/forum> 05.01.2004
- Frankfurt Okulu <http://askaptan.4mg.com> 05.01.2004
- Furlong, M. A. (2003) Self-determination and a critical perspective in casework, *Qualitative Social Work*, Vol.2, No, 2, 177-196.
- Geuss, R. (2002) *Eleştirel Teori Habermas ve Frankfurt Okulu*, (Çev: F. Keskin) İstanbul, Ayrintı.
- Giddens, A. (2000) *Runaway World. How Globalization is Reshaping Our Lives*, New-York, Routledge.
- Giddens, A. (2001) *Sosyoloji: Eleştirel Bir Giriş*. (Y. Ülgen, Çev.). Ankara, Phoenix Yayınevi.
- Gulbenkian Komisyonu (2000) *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine*, (Çev, Ş., Tekeli), İstanbul, Metis Yayınları
- Hampson, N (1991) *Aydınlanma Çağı*, (Çev: J. Parla), İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (1982) *Felsefe Sözlüğü*, Geliştirilmiş 6. Basım, İstanbul, Remzi.
- Held, D. (1980) *Introduction to Critical Theory Horkheimer to Habermas*, USA, University of California Press.
- Horkheimer, M. ve T.W. Adorno. (1996) *Aydınlanmanın Diyalektiği Felsefi Fragmanlar II*, (Çev: O. Özügül) İstanbul, Kabcacı.
- İçağasioğlu Çoban, A. (2007) "Ailelerin Yaşam Kalitelerinin Belirlenmesi: Ankara Örneği" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilimdalı.
- Keat, R. ve J. Urry. (1994) *Bilim Olarak Sosyal Teori*, (Çev: N.Çelebi) Ankara, İmge.
- Kuhn, T. S. (2000) *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, (Çev: N. Kuyas) İstanbul, Alan.
- Kızılcılık, S. (2000) *Frankfurt Okulu*, Ankara, Anı.
- Leonardo, Z (2004) Critical Social Theory and Transformative Knowledge: The Functions of Criticism in Quality Education *Educational Researcher* Vol. 33, No. 6, 11-18.
- Myring, P. (2000) *Nitel Sosyal Araştırmaya Giriş*, (Çev: A. Gümüş ve M. S., Durgun) Adana, Baki Kitabevi
- Morrow, R. A. ve D. D. Brown (1994) *Critical Theory and Methodology*, London, Sage Publications.
- Neuman, W. L. (1999) *Social Research Methods Qualitative and Quantitative Approaches*, USA, Allyn and Bacon.
- Özdek, Y. (2002) Yoksulluk, şiddet ve insan hakları. Y. Özdek, (Ed.) *Küresel Yoksulluk ve Küresel Şiddet Kışkırcısında İnsan Hakları* içinde (1-22). Ankara, TODAİE Yayınları.
- Swingewood, A. (1998) *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, (Çev: O. Akinhay) Ankara, Bilim ve Sanat.
- Şaylan, G. (2003) *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi* (2. Baskı), Ankara, İmge Kitabevi.
- Strik, P. M. (1999) *Critical Theory, Politics and Society*, London, Pinter.
- Şen, M. (2002) Kökene dayalı dayanışma-yardımlaşma: Zor iş... N. Erdoğan (Ed.). *Yoksulluk Halleri* içinde (164-193). İstanbul, Demokrasi Kitaplığı Yayınları.
- Thomas, M. ve Pierson, J. (1995) *Dictionary of Social Work*. New York, Collins Educational.
- West, D. (1998) *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, (Çev: A. Cevizci) İstanbul, Paradigma.